

ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

ВЛАДАН ДУЦИЋ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Мада је спорадичних продора заједно са другим варварским народима било и раније, словенско насељавање Балканског полуострва отпочело је у VI веку пљачкашким упадима у Византију. Словена насељених северно од Дунава. Досељавање Словена се одвијало у склопу велике сеобе народа, у условима „климатског песимума раног средњег века“, када је средња годишња температура у Европи била за 1-1,5°C нижа од савремене. Може се претпоставити да су неповољни климатски услови представљали један од узрока велике сеобе народа и досељавања Словена на Балканско полуострво у VI веку.

Кључне ријечи: Балканско полуострво, Словени, климатске промене, средњи век

Abstract: Although sporadic raid along with other Barbarians was been earlier, a Slavic settling of the Balkan Peninsula began in the sixth century marauding incursions into Byzantine Slavs settled north of the Danube. The arrival of Slavs were conducted as part of the Great migration, in the "climate pesimum of early Middle Ages" when the average temperature in Europe was to 1-1.5° C lower than modern. It can be assumed that the unfavorable climatic conditions represented one of the reasons of the Great migration and the migration of the Slavs in the sixth century.

Key words: the Balkans peninsula, the Slavs, climate changes, Middle Ages

УВОД

Однос природе и човека је свакако једна од најважнијих географских тема. О утицају климе на друштво и цивилизацију писали су још антички мислиоци. У 19. и 20. веку појавио се и већи број хипотеза у којима су аутори давали своја виђења ових односа.

Посидоније (II-I в. п. н. е.), покушао је да објасни нивое културног развитка народа тезом о улози климе. Сматрао је да се код заосталих народа севера (Келти, Германи) живот руководи емоцијама, страстима, а код цивилизованих житеља југа (Грци) – разумом. (Грчић, 2011).

Хегел је такође заступао детерминистичко становиште, у погледу климе као кључног фактора у „развоју“ народа на одређеном простору. По њему, народи који живе у хладним, односно топлим температурним зонама нису и не могу постати историјски, односно немају државу, јер у овим зонама не може доћи до „рефлексивног освјешћења појединаца, због немогућности размишљања општег, због нужде физичког опстанака која га заокупља“. Односно, у овим зонама топлота тј. хладноћа јављају се као лимитирајући фактори који, према Хегелу, представљају непремостиву препреку за ум у процесу ка самоспознавању. Другим речима, једино области умерене климе представљају ареал државотворних народа (Трифуновић, 2003).

Елсворт Хантингтон, (Elsvort Hungtinton, 1876-1947.), кога многи сматрају водећим географским детерминистом, био је инструктор на Еуфратовом колецу у Турској, и у почетку је проучавао кањоне Еуфрата. Свој пут кроз Централну Азију описао је у делу „Пулс Азије“ (1907), које је било прекретница у његовом схватању утицаја природе на друштвене процесе. Предавао је на Јејл Универзитету где је постао члан географског истраживачког тима. Захваљујући томе остварио је научне контакте, који су били од пресудног значаја за његово даље научно усмерење. У оквиру истраживачког тима Карнеги институције у Вашингтону бавио се проучавањем климатских карактеристика САД, Мексика и Централне Америке. Он је у оквиру идеје о „климатском оптимуму“ заступао схватања интеграције социолошких појава са климатским условима. Према њему, распоред становништва, индустрије и пољопривреде, као и општи степен економског развитка појединих земаља зависе искључиво од климатских услова. Теорија „климатског оптимума“ била је широко распрострањена у САД.

Хантингтоново најзначајније дело је „Цивилизација и клима“ (1915). У њему је развио идеје класичног географског детерминизма о пресудном утицају климатских промена на историјске

процесе. Тврдио је да клима непрекидно пулсира доводећи до „цветања и пропасти“ људског друштва. Он је климатском фактору доделио главну улогу у светској историји. По њему су промене климе биле узрок пропасти низа цивилизација Старог истока, као и миграција номада из Централне Азије (Hungrinton, 1915).

Неке Хантингтонове идеје прихватио је и развио Арнолд Џозеф Тојнби (Arnold Joseph Toynbee, 1889-1975.). Тојнби је био енглески историчар, филозоф историје и социолог, научник широког образовања и погледа на свет и друштвене процесе. Био је поборник теорије тзв. друштвених цивилизацијских) циклуса и аутор је дела „Истраживање историје“, које је изашло у 10 томова. Тојнбијево животно дело Истраживање историје је иновативни покушај схватања целине историје човечанства и законитости у њему, и то упоредним методом истраживања различитих цивилизација.

Тојнбијеви закључци се могу критиковати у појединостима, али је метода веома интересантна. Тојнби се надовезао на ауторе који су тежили да пруже целовито објашњење развоја великих цивилизација, на име на старијег енглеског историчара Едварда Гибона, који је описао успон и пад Римске цивилизације, и на немачког филозофа Освалда Шпенглера и његово дело „Пропаст запада“ (1918). Водећи се, у великој мери, за идејама Хантингтона, Тојнби је примарну улогу у географским процесима придавао „сменама аридизације и хумидизације“, које су довеле до миграција сточара. На напуштеним пашњацима насељавају се земљораднички народи који ове површине приводе култури, чиме трајније насељавају одређене просторе. (Дуцић, 2004)

О утицају суше на миграције писао је и Јован Цвијић. Он говори да сушне године нигде нису тако неродне као у Динарском планинском систему. Кише не овлаже земљу као у другим крајевима, јер вода брзо отиче у дубину кроз пукотине и подземне канале. Када су велике суше онда нема ни воде ни хране, како за људе тако и за стоку. Ако наступи серија сушних година, онда се због глади исељава велики број становника. Цвијић помиње пример из 1774. када је због велике суше била глад у Далмацији због које се око 1000 породица одселило у Босну, Срем и тадашњу Мађарску. Слично се догодило и 1890. године, када се више хиљада становника Црне Горе иселило у Србију. (Цвијић, 1965)

У овом раду смо покушали да испитамо да ли постоји веза између досељавања Словена на Балканско полуострво и климатских промена у том периоду.

СЛОВЕНСКО НАСЕЉАВАЊЕ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

Словенско насељавање Балканског полуострва је процес који је отпочео у 6. веку пљачкашким упадима у Византију Словена насељених на левој обали Дунава, а окончано се у првој половини 7. века доласком Хрвата и Срба и трајним насељавањем великог броја Словена на Балканско полуострво. Процес позиционирања појединих племена и словенских група унутар полуострва, међутим, трајао је још цела два века.

Западни историчари период миграција између Антике и средњег века, називају **Велике миграције**, односно **Миграциони период** (http://www.ancient.eu.com/Migration_Age/). У домаћој литератури са простора бивше СФРЈ најчешће се користи назив **Велика сеоба народа** Овај период се најчешће дели у две фазе: Прву, од 300 до 500. године и другу, између 500 и 900. Подаци о словенском насељавању Балканског полуострва преузети су из (Соговић, 1997).

У првој фази доминирале су миграције Германа, Сармата и Хуна насељавањем на просторе Западног римског царства. Хуни, који су у првим деценијама 5. века Римљанима били познати као пљачкаши и најамници, 433. су уједињени под влашћу двојице браће, Бледе и Атиле. Већ 441. Хуни су разорили Виминацијум и Сингидунум и у својим упадима су стигли све до околине Константинопоља. Новина за Римљане била је та што су Хуни, за разлику од других варвара, добро познавали коришћење опсадних справа што им је омогућавало да заузимају велике и добро утврђене градове римског Балкана. Атила је 443. уклонио брата и рачуна се да је већ тада владао над разнородним варварским племенима (Готима, Скитима, Сарматима, Словенима) од Дунава до Кавказа.

Укратко, Атилино царство било је дотада невиђена варварска империја у којој су Хуни били само један, али пресудан и владајући фактор. Атила је повремено пљачкао Балкан и терао Рим да стално повећава висину данка. Најзад, 450. Римског цара Теодосија наследио је његов зет Марцијан који је одбио да даље плаћа данак хунском краљу. Како је на Балкану мало тога остало за пљачку, а

како се Хуни без флоте нису могли пребацили у богату Малу Азију, Атила је решио да покрене поход на Западно римско царство.

Средином 5. века хунска држава се налазила на врхунцу своје моћи, али је она са Атилином смрћу 453. године нестала у вихору побуна које су потлачени народи подигли против Хуна. Гепиди и Источни Готи срушили су хунску државу створивши своје државе. Панонију су населили Готи, а Дакију Гепиди. Неуспех римског похода на Вандале 468. данас се сматра догађајем који је коначно запечатио судбину Западног римског царства. Датум пада Царства је 4. септембар 476. године када је западноримског цара Ромула Августула свргао вођа варварских најамника Одоакар. Крај Западног римског царства се традиционално сматра крајем Старог и почетком Средњег века.

Неколико деценија након тога почиње друга фаза миграција, освајачким походима и насељавањем Источног римског царства (Византије). Вођа Гота Теодорих Велики је ускоро постао савезник Византије и са својим људима је чувао северну границу Царства од варварских пљачкашких упада. Међутим у јесен 488. године по налогу византијског цара Зенона, Теодорих са својим Готима одлази на Апенинско полуострво остављајући северну границу небрањену и простор у Панонији ненасељен.

Одлазак Гота из Паноније, у шестом веку покреће ново померање народа, а у Византију почињу упадати Прабугари и Хуни, међу којима је било и Словена. Избегавајући отворену борбу и користећи се лукавствима и скривањем, Словени и њима блиски Анти, успешно су пљачкали византијске крајеве без претераних проблема и губитака, пошто је тек царев нећак Герман успео да им једном приликом нанесе већи пораз. После Германа, који се колико толико успешно носио са Словенима и Антима на Дунаву, нови заповедник северне границе постаје 531. године Хилвуд, који је пореклом био Ант. Иако са малом војском, он је као добар стратег успешно водио борбу са Словенима и Антима успевши чак и да пређе у офанзиву презимевши једне године на левој обали Дунава. Међутим он гине приликом једног преласка Дунава 533. године, након чега северна граница поново остаје небрањена.

После обнове сукоба Византије и Персије 540. године Бугари и Хуни поново праве страховит упад на Балканско полуострво. Том приликом су заузели и опљачкали 32 града у Илирику одевши са собом око 120 000 људи у робље. Византијски цар Јустинијан се након тога окреће Словенима нудећи им град Турис који је подигао Трајан и земље око њега да се населе за шта ће добити и финансијску подршку, за услугу чувања северне границе од варварских упада, али су они то одбили.

Током трајања готског рата Словени су наставили да упадају на Балканско полуострво стигавши и до Драча, а хроничари су забележили да их је било толико да се византијска војска која је бројала 15 000 војника није смела супротставити. Словенски упади нису јењавали, тако да је 548. године једна група која је бројала око 3000 људи, без борбе прешла Дунав, а потом и Марицу. Ту се раздвојила кренувши да пљачка Тракију и Илирикум. Византијска коњица на челу са дворјанином Азбадом која је била стационирана у тврђави Цурул у Тракији покушала је да разбије Словене, али је била потучена.

Пораз Гота код Тагина 552. године који је довео до краја готске државе одрешили су цару Јустинијану руке на неко време, што је он искористио да појача Дунавске гарнизоне, јер после тога неко време нема вести о упадима Словена. Међутим, то је кратко трајало, јер се преоптерећена царска благајна окренула драстичним мерама штедње смањивши стајаћу војску (са 645 000 на 150 000) и напустивши део утврђења како у Мезији на Дунаву, тако и у Азији. Овај потез показаће се као кобан, као што је сличан потез пола миленијума касније, такође био кобан, јер је смањење стајаће војске био кључни услов који је довео до пораза Византије у бици са Турцима код Манцикерта 1071. што је касније проузроковало слом Византије. Словени су 578. године кренули у пљачкашки поход на Тракију, знајући да је Царство заузето ратом са Персијом. Хроничари процењују да је Словена било око 100 000, што довољно говори о њиховој снази и о плену који су носили. Словени су у походе са собом водили целе породице, тако да су за собом остављали само дрвена градишта која су могли опет да подигну где им се прохте. Ондашњи хроничари јасно говоре да су Словени пљачкали готово неометано и да су презимљавали на територији Византије као да је њихове земља, а многи су ту и остајали, записао је 584. године један хроничар.

Податке о самом пореклу Хрвата и Срба и њиховом доласку на Балканско полуострво, осим домаћих хроника сумњивог порекла и садржаја доноси још само византијски цар Константин Порфирогенит у свом делу „О управљању царством“, писаном средином X века. На основу података и легенди које износи Порфирогенит може се закључити да су Срби и Хрвати са подручја

некадашње Источне Немачке, Пољске и севера Чешке трајно населили Балканско полуострво током владавине цара Ираклија (610-641.), прецизније у њеној другој половини односно након опсаде Цариграда 626. године. Највероватније је Ираклије понудио Хрватима да у његово име протерају Аваре из Далмације уз дозволу да се у њој потом населе, што су они и учинили. Потом су и Срби, вероватно после 632. године када се српски кнез Дерван придружио Самовом племенском савезу, дошли на Балканско полуострво населивши простор између грубо повучене линије Скадар-Рас-Ваљево-Шабац на истоку и река Цетине, Пливе и Врбаса на западу.

ПРОМЕНЕ КЛИМЕ У ПЕРИОДУ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ НАРОДА

Деспрат и др. (Desprat et al. 2003) су анализирали полен у седиментима реке Риа де Виго (Ria de Vigo) на југу Галиције (Шпанија), са веома високом резолуцијом. Утврдили су да су се у последњих 3000 година смењивала три релативно хладна са три релативно топла периода. Први период представља прву фазу хладног субатлантика (975-250. п.н.е). После њега следи римски топли период (250 п.н.е. -450 н.е.). Смењује га хладни период „мрачног“ средњег века (Dark Ages), од 450-950. Од 950 до 1400. је био средњовековни топли период, а од 1400. до 1850. тзв. мало ледено доба. Савремено отопљавање климе је почело од средине 19 века.

Нигеман и др. (Niggemann et al. 2003) су анализирали геохемијски састав три сталагмита у једној пећини у Зауерланду (Sauerland) и реконструисали климу за последњих 17 600 година. Њихови налази су слични налазима добијеним на основу ирских сталагмита и потврђују резултате Деспрата.

Слични резултати су добијени у северној Европи. Груд и др. (Grudd et al. 2002). На основу анализе ширине година фосилног дрвећа реконструисали су температуру лета за север шведске Лапоније у годишњој резолуцији, до 5407. године п.н.е. Хладни период мрачног средњег века је датиран у интервалу од 500. до 900. године.

Холцхаусер и др. (Holzhauser et al. 2005) су упоредо анализирали положаје морена ледника Велики Алеч и нивое језера на висоравни Јура. На основу великог степена синхроности, реконструисана су колебања климе за последњих 3500 година. У римском топлим периоду, чији је најтоплији део био од 200. године п.н.е. до 50 г.н.е., ледник је био краћи а нивои језера виши него данас, што указује на то да су и температуре у Алпима тада биле више него данас. Хладни период мрачног средњег века је, по овим подацима, трајао до око 800. године.

Мошен и др. (Moschen et al. 2011) су на основу анализа изотопа угљеника у тресету у области Дурес Мар (Durrës Maar), указује на постојање хладне климатске фазе од 4. до 7. века. Аутори наглашавају да су „реконструисане негативне вредности одступања температуре у складу са великом сеобом народа која се одвијала у периоду који је познат као хладни период мрачног средњег века“.

Бинтген и др. (Büntgen et al. 2011.) су дендрохронолошким методима реконструисали падавине (април-јун) и летња температурна колебања за последњих 2500 година за Европу у целини. Констатују да је савремено отопљавање „без преседана“, али да су хидро-климатске варијације могле повремено да превазиђу савремене у погледу величине и дужине трајања. Наглашавају да је период влажних и топлих лета био и период римског и средњовековног просперитета. Пораст варијабилности климе од 250. до 600. године „коинцидира са падом Западног римског царства и покретањем велике сеобе народа“.

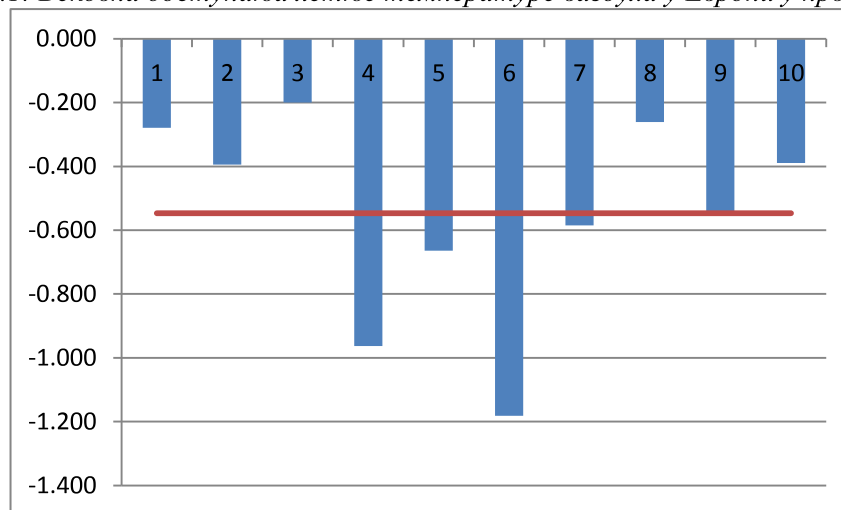
Посебно је поменута 536. година, коју је пратила тзв. Јустинијанова куга. Ово је била најхладнија година за последња два миленијума. Сматра се да је узрок моћна вулканска ерупција у тропском појасу, након које се вулканска прашина раширила по целој северној хемисфери. Позивајући се и на друге изворе, тврде да су ово били разлози лоших жетви и миграција народа.

ДОБИЈЕНИ РЕЗУЛТАТИ И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Користећи податке Бинтгена и др., дате по годинама, израчунали смо вековне вредности летње температуре ваздуха у Европи у првом миленијуму у односу на референтни ниво 1864-2003. (графикон бр.1). Доња линија представља средњу вредност одступања у првом миленијуму. Период од 4. до 7. века је имао континуирано негативно одступање вредности летњих

температура. То се у потпуности слаже са резултатима до којих су дошли Мошен и др., на основу анализа изотопа угљеника у тресету у области Дурес Мар у Немачкој, који указују на постојање хладне климатске фазе од 4. до 7. века. Ово би вероватно било и најприближније одређење хладног периода „мрачног“ средњег века.

Графикон бр.1: Вековна одступања летње температуре ваздуха у Европи у првом миленијуму

Извор - <http://www.sciencemag.org/content/331/6017/578/suppl/DC1>

Шонвизе (Schönwiese, 1995.) у склопу ширег разматрања промена климе у холоцену, у коме је ово само један од хладних периода, за њега користи израз „климатски песимум раног средњег века“, што би вероватно био и најпрецизнији назив. У току овог песимума средња годишња температура у Европи била је за 1-1,5° С нижа од данашње. Клима је постала влажнија у односу на римски топли период, а зима хладнија. Горња граница шуме у Алпима се спустила за 200 m, а површине под ледницима су се повећале, тако да су у деловима Француских Алпа некадшњи римски путеви на превојима постали непроходни.

Шонвизе посебно указује на шести век као екстреман, када су се јављале честе неродне године. Била је повећана смртност одојчади и старих. У Француској је осамдесетих година 6. века забележена масовна глад. У Норвешкој је у 6. веку напуштено приближно 40% пољопривредних газдинстава. У јужној Европи се број становника смањило са приближно 20 на 10 милиона. Историјски извори и анализа полена указују на смањење и пољопривредних површина и приноса

На основу података које дају Борисенко и Пасекциј (Борисенко, Пасецкий, 1988), у првом миленијуму у западној Европи забележено је 169 гладних година, најчешће због измрзавања озимих усева. Највећи број гладних година забележен је у 6. веку. На графикону бр.1 се такође уочава да је шести век био најхладнији у првом миленијуму.

Шести век је управо био и период почетка интензивног надирања Словена из севернијих предела на Балканско полуострво. Сасвим је могуће је да су и лоши климатски услови били један од фактора досељавања. Међутим, за то су већ постојали историјски предуслови.

У јесен 488. године по налогу Зенона, Теодорих са Готима одлази на Апенинско полуострво остављајући северну границу небрањену и простор у Панонији ненасељен. Одлазак Гота из Паноније, у шестом веку покреће померање народа, а у Византију почињу упадати Прабугари и Хуни, међу којима је било и Словена. Након краће контроле, погибијом Хилвуда 533. године, северна граница поново остаје небрањена. Заузетост Византије ратом са Персијом, омогућава Бугарима и Хунима да поново праве упад на Балканско полуострво. Смањење стајаће војске у Византији и последично слаб отпор омогућили су да су 584. године Словени плачкали готово неометано и да су презимљавали на територији Византије као да је њихове земља, а многи су ту и остајали, што је и био почетак трајног насељавања.

Дакле, нема сумње да постоји синхроност између хладне фазе раног средњег века и досељавања Словена на Балканско полуострво, као и епохе Велике сеобе народа у целини. Али, у тумачењима ове врсте увек треба обратити пажњу на „замку“ географског детерминизма, због чега би требало обавезно имати у виду шири историјски контекст. У сваком случају, ова тематика заслужује пажњу и захтева даља научна истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грчић М. (2011): Гносеолошки модели географских проучавања односа природе и друштва, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска ХСІ - Бр. 1, стр. 3-32.
2. Трифуновић М. (2003): Неки елементи природно-географског детерминизма у Хегеловој филозофији, *Глобус*, бр. 28, стр. 135-158.
3. Huntington E. (1915): *Civilizations and climate*, London
4. Дуцић В. (2004): Суша као детерминанта друштвено географских процеса, *Глобус*, бр. 29, стр. 65-70.
5. Cvijić J. (1965): *Iz društvenih nauka*, Beograd.
6. Ćorović V. (1997): *Istorija srpskog naroda*, Banja luka, Beograd
7. Desprat, S., Goñi, M.F.S. and Loutre, M.-F. (2003): Revealing climatic variability of the last three millennia in northwestern Ibera using pollen influx data. *Earth and Planetary Science Letters* 213, pp 63-78.
8. Niggemann, S., Mangini, A., Richter, D.K. and Wurth, G. (2003): A paleoclimate record of the last 17,600 years in stalagmites from the B7 cave, Sauerland, Germany. *Quaternary Science Reviews* 22, pp 555-567.
9. Grudd, H., Briffa, K.R., Karlen, W., Bartholin, T.S., Jones, P.D. and Kromer, B. (2002): A 7400-year tree-ring chronology in northern Swedish Lapland: natural climatic variability expressed on annual to millennial timescales. *The Holocene* 12, pp 657-665.
10. Holzhauser, H., Magny, M. and Zumbuhl, H.J. (2005): Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years. *The Holocene* 15, pp 789-801.
11. Moschen, R., Kuhl, N., Peters, S., Vos, H. and Lucke, A. (2011): Temperature variability at Durres Maar, Germany during the Migration Period and at High Medieval Times, inferred from stable carbon isotopes of *Sphagnum* cellulose. *Climate of the Past* 7, pp 1011-1026.
12. Buntgen, U., Tegel, W., Nicolussi, K., McCormick, M., Frank, D., Trouet, V., Kaplan, J.O., Herzig, F., Heussner, K.-U., Wanner, H., Luterbacher, J. and Esper, J. (2011): 2500 years of European climate variability and human susceptibility. *Science* **331**: pp 578-582.
13. Schönwiese, C. (1995): *Klimaänderungen: Daten, Analysen, Prognosen*, Heidelberg
14. Борисенко Е. П., Пасецкий В. М. (1988): *Тысячелетняя летопись необычных явлений природы*, Москва.

**THE SLAVIC POPULATION IN THE BALKANS AND CLIMATE CHANGES
IN EARLY MIDDLE AGES**

VLADAN DUCIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Although sporadic raid along with other Barbarians was been earlier, a Slavic settling of the Balkan Peninsula began in the sixth century marauding incursions into Byzantine Slavs settled north of the Danube. The settling was largely completed in the first half of the seventh century arrival of the Croats and the Serbs and the permanent settling of a large amount of Slavs in the Balkan Peninsula. Migration and settling preceded the collapse of the Hunnish state in the mid-fifth century and the departure of the Goths, an ally of the Byzantine Empire, to the Apennine peninsula, which is the northern boundary of the Byzantine Empire remained undefended, and the Pannonia inhabited. The arrival of Slavs were conducted as part of the Great migration, in the "climate pesimum of early Middle Ages" when the average temperature in Europe was to 1-1.5° C lower than modern.

The climate was generally wetter and upper forest limit declined by about 200m. The sixth century was the period of the coldest summers in the first millennium in the Europe, and 536th was the coldest year in the last two millennia. Historical sources indicate to frequent shortfalls of crop failures and the famine years during the Great migration. Out of 169 recorded years of famine in Western Europe in the first millennium, most (33) of them was been just in the sixth century. Although it requires further study, it can be assumed that the unfavorable climatic conditions represented one of the reasons of the Great migration and the migration of the Slavs in the sixth century.